

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปากรปีที่ ๑๘ เล่ม ๒ กรกฎาคม ๒๕๑๗)

๓. รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรตามบันทึกความทรงจำของพระภิกษุจีนเหียนจิ่ง (Huan - tsang)

ศิลปอินเดียสมัยคุปตะซึ่งมีศิลปอินเดียสมัยหลังคุปตะตามติดมานั้น ยากที่จะแยกออกจากกันได้ ด้วยเหตุนี้จึงจะกล่าวถึงร่วมกันไว้ ณ ที่นี้ ศิลปทั้งสองสมัยมีอายุตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๓ เกี่ยวกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในสมัยนี้ เราก็มียุขมูลอยู่ ๒ ทาง คือ ทางหนึ่งได้มาจากบันทึกความทรงจำของพระภิกษุเหียนจิ่ง ซึ่งได้เดินทางเข้ามาเยี่ยมประเทศอินเดียระหว่าง พ.ศ. ๑๑๗๓-๑๑๘๘ บันทึกความทรงจำนี้มีภาพวาดขนาดเล็กบางรูปในสมุดซึ่งนายฟูเชอร์ได้ศึกษาไว้แล้วเข้ามาประกอบ ข้อมูลอีกทางหนึ่งก็คือโบราณวัตถุซึ่งยังคงอยู่ เราจะกล่าวถึงประติมากรรมเหล่านี้ในบทความต่อไป

ความจริงพระภิกษุเหียนจิ่ง ได้ให้ความรู้แก่เราเกี่ยวกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแต่เพียงเล็กน้อย ท่านได้กล่าวถึงแต่เพียงสถานที่ซึ่งท่านได้พบเห็นรูปพระโพธิสัตว์องค์นั้นเองเท่านั้น จากบันทึกความทรงจำของท่านเราจึงทราบได้ว่าในแคว้นกปีสะมีรูปของพูซา (P'ou-sa) คือพระโพธิสัตว์กวนเซอไซ (Kouan tseu t'sai) ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ด้วยว่าตั้งอยู่ที่ใด ในวิหารแห่งหนึ่งในแคว้นอุทยานะ ท่านได้พบรูปอาฟูลูเชติเซฟาโล (A-fou-lou-tche-ti-che-fa-lo) ครั้งนั้นดูเหมือนจะเป็นเพียงครั้งเดียวที่พระนามของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรได้ปรากฏอยู่ในวัดเล็ก ๆ ในแคว้นกาศิมร์ (แคชเมียร์) มีรูปกวนเซอไซยืน บนฝั่งแม่น้ำคงคาในแคว้นกันยาคุพซ์ ซึ่งพระเจ้าหรรษวรณะกำลังทรงครองราชย์อยู่ ก็มีประติมากรรมกวนเซอไซอีกเช่นเดียวกัน

ในแคว้นมคธ พระภิกษุเหียนจิ่งได้กล่าวถึงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหลายรูป ในชั้นต้นที่วัดคิลัททะ มีประติมากรรม ๓ รูปหล่อด้วยทองเหลือง เป็นพระพุทธรูปอยู่กลางระหว่างโตโลพูซา (To lo p'ou sa) คือนางตาราโพธิสัตว์ทางด้านซ้ายและกวนเซอไซทางด้านขวา ต่อจากนั้นที่พุทธคยาท่านก็ได้เห็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างน้อย ๓ รูป สำหรับรูปแรก ๆ ท่านได้เขียนไว้ว่า “หลังจากที่พระพุทธองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระราชาจากแคว้นต่าง ๆ ทั้งหมดได้ทรงทราบตามประเพณีถึงขนาดของวัชรยานที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ ดังที่

พระพุทธรองค์ได้เคยทรงแสดงไว้ พระราชาเหล่านั้นจึงได้ทรงกำหนดเขตทั้งทางด้านทิศใต้และ
ทิศเหนือด้วยรูปกวนเซอไชบูชา ๒ รูป รูปทั้งสองนั้นอยู่ทางด้านทิศตะวันออก” พระภิกษุ
เหียนจิ่งได้เขียนเพิ่มเติมต่อไปอีกว่า “ตามที่มีผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่ากันไว้ นั้น เมื่อกษัตริย์ของบูชาก็ได้จม
ฝังกินลงไปจนมองไม่เห็นแล้ว พระธรรมของพระพุทธรองค์ก็จะดับสูญหายไปด้วย ขณะนั้นรูปบูชา
ทางด้านทิศใต้ได้จมลงไปใต้น้ำจนถึงหน้าอกแล้ว” รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปที่ ๓ ที่พระ-
ภิกษุเหียนจิ่งได้แลเห็นที่พุทธอุทยานคือรูปกวนเซอไชที่หล่อด้วยเงิน สูงประมาณ ๑๐ ฟุต อยู่ในซุ้ม
ทางด้านซ้ายมือของประตูถ้ำนอกของวัด ในซุ้มทางด้านขวามือมีประติมากรรมเช่นเดียวกันของ
เซอเซบูชาคือพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมณฑลไตรย

เมื่อเดินทางต่อไปในแคว้นมณฑล ท่านก็ได้มาถึงยังมหาวิทยาลัยนาลันทา ท่านได้เขียน
ไว้ว่า “ทางด้านใต้ของสถูปเล็ก ๆ องค์หนึ่งมีรูปกวนเซอไชยืน ไกลออกไปจากนั้น ทางด้าน
ทิศเหนือ ในวิหารก็มีรูปกวนเซอไชบูชา”

ต่อจากนั้นพระภิกษุเหียนจิ่งก็ได้เดินทางต่อไปในบริเวณภูเขา คือที่วัดนวกพิราบ
(กโปตกะ) ทางทิศใต้ของวัดนี้ท่ามกลางวัดอีกหลายวัดและในวิหารหลังกลาง “ก็มีรูปกวนเซอ-
ไชบูชาแม้ว่าจะมีขนาดเล็ก แต่ประติมากรรมรูปนี้ก็มีสง่าก่อก่อให้เกิดความเคารพ ในหัตถ์ถือ
ดอกบัวและเหนือพระเศียรมีพระพุทธรูป”

ในแคว้นปณฑรารวรรณะ ตรงกลางวัดพระภิกษุเหียนจิ่งก็แลเห็นรูปกวนเซอไช ต่อจาก
นั้นท่านก็กล่าวว่าในแคว้นมณฑล ท่ามกลางภูเขาผละ ก็มีภูเขาโปตลกะ มีการขุดวงเข้าไปใน
ภูเขา กวนเซอไชได้เสด็จมาและประทับอยู่ที่นั่นบ่อย ๆ ภายใต้รูปต่าง ๆ กัน ทั้งนี้เพื่อจะโปรด
บรรดาประชาชนที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นนั้น บางครั้งพระองค์ก็เสด็จมาในรูปของพระอิศวรคือพระ-
ปศุบดีหรือพระมหาศว

ท้ายที่สุดในแคว้นมหาราษฎร์ กลางวัดเก่าซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของราชธานี “ก็มี
ประติมากรรมรูปกวนเซอไชบูชาที่สลักจากศิลา”

นางสาวเคอมัดมานกล่าวว่าเมื่อเปรียบเทียบคำบอกเล่าเหล่านี้ ในบันทึกความทรงจำ
ของพระภิกษุเหียนจิ่งกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ยังคงเหลืออยู่ในปัจจุบันแล้ว เราก็จำต้อง
มีความประหลาดใจที่ว่าข้อมูลทั้งสองทางนี้มีได้ตรงกันเลย ทั้งนี้เพราะส่วนใหญ่ของรูปพระ-
โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทั้งในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะที่ยังคงเหลืออยู่ในปัจจุบันยังคง
อยู่ ณ ที่เดิม ในสังฆารามที่สลักเข้าไปในภูเขาในแคว้นมหาราษฎร์ แต่พระภิกษุเหียนจิ่งก็กล่าวถึง
แต่เพียงองค์เดียวเท่านั้นในแคว้นนี้ นอกจากนี้ท่านยังได้เขียนไว้ว่าท่านได้เห็นรูปพระโพธิสัตว์

อวโลกิเตศวรเป็นจำนวนมากในแคว้นมคธ ซึ่งตามความจริงแล้วในปัจจุบันประติมากรรมดังกล่าว
ในศิลปะสมัยคุปตะและหลังคุปตะยังคงมีเหลืออยู่น้อยมาก

สำหรับประติมากรรม ๓ รูปคือพระพุทธรองค์ นางคารา และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
นั้น ในชั้นต้นก็น่าประหลาดใจที่ว่าพระภิกษุเหียนจั่งได้กล่าวถึงประติมากรรมหมู่แบบซึ่งเราไม่เคย
ค้นพบเลยในบรรดาประติมากรรมสมัยคุปตะและหลังคุปตะ อย่างไรก็ตามก็ประติมากรรมเช่นนี้ก็คง
จะเคยมีอยู่เพราะเหตุว่าที่วิหารมหาโพธิที่พุทธคยาแห่งนี้ได้มีประติมากรรมชุดหนึ่งในศิลปะสมัยปาละ —
เสนาะปรากฏอยู่ ซึ่งแสดงว่าอาจสร้างขึ้นเลียนแบบประติมากรรมที่เก่ากว่าก็ได้ ประติมากรรมหมู่
ที่วิหารมหาโพธินี้ได้เรียกกันอย่างไม่ถูกต้องว่า “พระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์” เป็นพระพุทธรูป
ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย ทางค้ำยันซ้ายของพระองค์มีรูปนางคารา
และทางค้ำขวามีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทั้งรูปนางคาราและพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
ประทับนั่ง พระชงฆ์ขวาห้อยลงหน้าฐาน พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร พระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวรทรงถือบัวชมพู (บัวมะ) อยู่ในหัตถ์ซ้าย และนางคาราก็ถือบัวขาบ (อุบล) อยู่ใน
หัตถ์ซ้ายเช่นเดียวกัน

นางสาวเทอมัลมานขอให้สังเกตว่าในประติมากรรมหมู่ ๓ องค์ ที่วิหารมหาโพธิ์นี้
นางคาราอยู่ทางค้ำซ้ายของพระพุทธรองค์ และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่ทางค้ำขวา แต่เมื่อ
พระภิกษุเหียนจั่งพรรณนาถึงประติมากรรมหมู่ ๓ องค์ ที่วัดคิลาหะ ท่านได้กล่าวว่าโคโลอยู่ทาง
ค้ำซ้ายของท่านและกวนเซอไซอยู่ทางค้ำขวา ในเรื่องนี้พระภิกษุเหียนจั่งซึ่งเป็นนักอักษร-
ศาสตร์ อาจมุ่งหมายถึงพระพุทธรเจ้ายิ่งกว่าผู้ใดก็ได้ อย่างไรก็ตามเราจะเห็นต่อไปว่าตำแหน่งของ
บริวารของพระพุทธรูปในสมัยนี้ก็ยังไม่สู้แน่นอนนัก

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในวัดนภพิราบ เรายังมีรูปจำลองอยู่ ๒ รูปใน
สมุดภาพ ซึ่งนายฟู.ซัวร์ได้เคยศึกษาไว้แล้ว แต่ก็เป็นการยากอย่างยิ่งที่จะใช้สมุดภาพเหล่านี้เป็น
ข้อมูลสำหรับศึกษาศิลปะในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แม้ว่านายฟู.ซัวร์อาจจะคิดถูกต้องที่ว่าสมุดภาพ
เหล่านี้ซึ่งวาดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แสดงถึงประติมากรรมที่มีอายุเก่ากว่าและบางรูปก็อาจเป็น
รูปของประติมากรรมที่พระภิกษุเหียนจั่งเคยเห็น สุนทรียภาพของภาพเขียนเหล่านี้อยู่หลังกว่า
และวิวิธณ์ไปกว่าในสมัยหลังคุปตะมาก นอกจากนี้ภาพ ๒ ภาพซึ่งแสดงถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิ-
เตศวรในวัดนภพิราบ ก็อยู่ในสมุด ๒ เล่มแตกต่างกันและมีลักษณะแตกต่างกันหลายประการ
เล่มหนึ่งซึ่งเชื่อกันว่าเก่าที่สุดแสดงรูป “พระกาโปตบรรพต โลกนาถ” ยืน ในขณะที่อีกเล่มหนึ่ง
แสดงรูป “พระกาโปตบรรพต โลกเศวร” กำลังประทับนั่ง นางสาวเทอมัลมานเชื่อว่าประติมากรรม

รูปที่พระภิกษุเหียนจั่งเคยเห็นคงเป็นรูปยืนดังที่นายฟูเชร์คิด ทั้งนี้เพราะเหตุว่าก่อนต้นพุทธศกวรรษที่ ๑๓ รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่งยังคงมีอยู่น้อยมาก เราได้เห็นมาแล้วข้างต้นว่าพระภิกษุเหียนจั่งได้กล่าวถึงรูปกวนเซอไซยีนเป็นหลายครั้ง แต่ได้กล่าวถึงรูปนั่งเพียงครั้งเดียวเท่านั้น

พระภิกษุเหียนจั่งได้กล่าวถึงรูปกวนเซอไซที่วัดนกพิราบว่า “บนเคียรมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่” นายฟูเชร์ได้เขียนเพิ่มเติมว่า “คงเป็นพระอมิตาภะโดยไม่ต้องสงสัย” และความกติกของท่านก็เกิดขึ้นจากสมุคภาพเล่มที่ ๒ ซึ่งเป็นเล่มที่มีอายุหลังจาก ว่าคภาพบนเคียรของพระกาโปตบรรพต โลกเศวร เป็นภาพพระพุทธรูปมีสี่พระองค์แดง ซึ่งก็คงเป็นพระอมิตาภะอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตามนางสาวเคอมัลมานเห็นว่าสมุคภาพเล่มที่ ๒ นี้ ซึ่งมีรูปพระกาโปตบรรพต โลกเศวร กำลังประทับนั่ง ได้มีรูปภาพเทวดาในลัทธิตันตระมากกว่าสมุคภาพเล่มที่ ๑ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเอง ทั้งนี้ลัทธิการเคารพบูชาพระโพธิสัตว์องค์นี้ก็คงจะได้วิวัฒนาการขึ้นในระหว่างการเขียนภาพสมุคทั้งสองเล่ม นางสาวเคอมัลมานจึงใคร่ขอตั้งสมมุติฐานไว้ดังต่อไปนี้คือ ข้างใต้ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในวัดนกพิราบคามที่รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรควรจะเป็นในพุทธศกวรรษที่ ๑๖ ระยะเวลาที่เป็นระยะเวลาที่ตำราคือบรรดาคัมภีร์สาธนะ ได้กล่าวว่าเป็นพระเคียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้นมีรูปพระอมิตาภะปรากฏอยู่ และพระอมิตาภะนั้นก็ทรงแสดงปางสมาธิ ในสมัยของพระภิกษุเหียนจั่งคงที่เราจะให้เห็นต่อไป พระพุทธรูปที่อยู่เหนือพระเศียรของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยังไม่ต้องทรงแสดงปางสมาธิอันเป็นสัญลักษณ์ของพระอมิตาภะเสมอไป นอกจากนี้พระภิกษุเหียนจั่งก็กล่าวแต่เพียงว่า “บนเคียรพระโพธิสัตว์มีพระพุทธรูป” เท่านั้น โดยที่ไม่ได้กล่าวถึงพระนามหรือคุณลักษณะของพระพุทธรูปองค์นั้นเลย ด้วยเหตุนี้จึงอาจทำให้เชื่อได้ว่าพระพุทธรูปองค์นั้นอาจเป็นรูปของพระศรีศากยมุนีหรือพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันก็ได้ ในที่สุดแม้พระกาโปตบรรพต โลกนาคในสมุคภาพเล่มแรกจะตรงกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พระภิกษุเหียนจั่งเคยเห็นก็จริง เราก็ไม่ควรประหลาดใจว่าข้างใต้คเว้นที่จะวาดภาพพระพุทธรูปลงเหนือศิราภรณ์ของพระองค์ ในบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ๔๑ รูป ซึ่งมีพระนามว่าโลกนาคหรือโลกเศวรในสมุคภาพทั้งสองเล่ม คงมีแต่เพียงพระกาโปตบรรพต โลกเศวร ในสมุคภาพเล่มหลังเท่านั้นที่มีรูปของพระอมิตาภะอยู่เหนือเศียรเพียงรูปเดียว

๔. รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในแคว้นมหาราชฎร์และดินแดนใกล้เคียง

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะซึ่งยังคงเหลืออยู่ในปัจจุบันอาจแบ่งออกได้เป็นหลายประเภทสุกแล้วแต่ท้องถิ่นที่ค้นพบ พระโพธิสัตว์สมัยทั้งสองนี้ได้ค้นพบในแคว้นมคธ อมราวตี ที่พาทามิ และพาม นอกจากนี้ยังมีที่ใช้ประดับสังฆารามที่ซุกเข้าไปในภูเขาในแคว้นมหาราชฎร์อีก เราจะศึกษารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ค้นพบในแคว้นมคธในบทความต่อไปเกี่ยวกับเกี่ยวข้องกับศิลปะอินเดียภาคตะวันออก

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่า ณ ที่นี้เราจะพิจารณาเฉพาะประติมากรรมเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่าจิตรกรรมฝาผนังที่ถ้ำชันตานั้นได้ชำรุดไปเสียมากจนกระทั่งเรา ไม่อาจตัดสินใจได้จากภาพถ่ายเป็นต้นว่าพระโพธิสัตว์องค์ใหญ่องค์ใดองค์หนึ่งในถ้ำที่ ๑ นั้นเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรหรือไม่ มีผู้กล่าวว่าสามองค์ในภาพเขียนนั้นเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการยากมากที่จะกล่าวว่าเป็นจริงหรือไม่ บางทีอาจจะมีพระพุทธรูปอยู่เหนือพระเศียรขององค์ใดองค์หนึ่ง แต่นางสาวเคอมัลมานก็เห็นว่าเป็นการเสี่ยงอยู่มากที่จะแสดงความเห็นอย่างใดอย่างหนึ่งโดยใช้แต่เพียงรูปถ่ายที่ไม่ชัดเจนหรือภาพจำลองที่ได้แก้ไขแล้ว อย่างไรก็ตามก็เธอก็คิดว่าเธอจะขอยกเว้นสักข้อหนึ่งเกี่ยวกับภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่แพร่หลายอยู่มากในแคว้นมหาราชฎร์ซึ่งไม่อาจจะเป็นอื่นไปได้นอกจากรูปของพระองค์ รูปนั้นก็คือภาพเขียนปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งมีอยู่ในถ้ำชันตาทำที่ ๑๗

เครื่องทรงและศิราภรณ์ของ พระ โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้นเหมือนดังนโปหมคทุกแห่ง เครื่องทรงก็คือผ้าห่มคล้ายสบง (อันตราวาสก) ก่อนข้างยาวลงมาถึงข้อพระบาท มักมีเส้นเชือกรัดอยู่ที่บั้นพระองค์แต่บางครั้งก็เป็นสายรัดองค์ที่ทำด้วยเพชรพลอยซึ่งค่อนข้างหาได้ยาก พระองค์ท่อนบนเปลือยเปล่า บางครั้งก็มีสายรัดองค์ที่ทำด้วยผ้าผูกอยู่เหนือพระโสณี (ตะโพก) ชายและขมวดผ้าที่ผูกอยู่นั้นก็รองรับพระหัตถ์อยู่ ในปลายศิลปะสมัยหลังคุปตะ หนังกวาง (อชิระ) พาดเฉียงเหนือพระอังสาซ้ายก็เริ่มปรากฏมีขึ้น เครื่องอาภรณ์แทบจะไม่มีเลย นอกจากนี้พระโพธิสัตว์ก็มักทรงมุ่นมวยพระเศียรเหนือพระเศียร (ชฎามงกุฎ) ซึ่งทำให้ทรงมีลักษณะแบบนักบวชในศาสนาพราหมณ์อย่างแท้จริง ชฎามงกุฎนี้บางครั้งก็มีเกบังหน้ารัศมีซึ่งมีอยู่น้อยมาก ถ้ามีอยู่จะบังหน้าก็มีลวดลายเครื่องประดับแต่เพียงเล็กน้อย ชฎามงกุฎมักมีพระพุทธรูปขนาดเล็กประดับข้างจัดสมาธิปรากฏอยู่ข้างบน แต่ปางที่ทรงแสดงนั้นก็เปลี่ยนแปลง ๆ กัน เราจะย้อนกลับมากล่าวถึงปางเหล่านี้อีกในภายหลัง

สิ่งที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงถือก็มีบัวชมพูกำลังบาน (บัวชมพู) ลูกประคำ (อักษมาลา) และหมอน้ำ (กมณฑล) บัวชมพูนั้นบางครั้งก็ถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้าย อย่างไรก็ตามอยู่ที่สามกรณีที่บัวชมพูนี้ถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาเมื่อพระหัตถ์ซ้ายวางอยู่เหนือขมวดผ้าของสายรัดองค์เหนือพระโสณี สิ่งที่ทรงถืออีกสองชนิดไม่มีอยู่เป็นประจำ ก็คือลูกประคำในพระหัตถ์ขวา หมอน้ำในพระหัตถ์ซ้าย ปางที่ทรงแสดงนั้นก็มักเป็นปางประทานอภัยและปางประทานพร ปางทั้งสองนี้แสดงโดยพระหัตถ์ขวาเท่านั้น

ในแคว้นมหाराษฎร์และดินแดนใกล้เคียง รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอาจแบ่งออกได้เป็น ๔ แบบคือ

- (๑) ปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร
- (๒) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรผู้เป็นใหญ่
- (๓) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร บริวารของพระพุทธองค์
- (๔) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทวารบาล

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงเรื่องเหล่านี้ต่อไปตามลำดับ

(๑) ปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเธอชอบใช้คำว่าปาฏิหาริย์ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยิ่งกว่าคำว่าบทธศสรวรเสริญในพุทธศาสนาหรือบทธศสรวรเสริญของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรซึ่งนัก ไบรอนคัตอังกฤษหรืออินเดียชอบใช้ องค์ประกอบภาพปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนี้ดูเหมือนจะเป็นที่นิยมชมชอบกันมากในแคว้นมหाराษฎร์และในดินแดนใกล้เคียงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ สังฆารามที่ซุกเข้าไปในภูเขาแทบทุกแห่งก็มีภาพนี้ และก็ไม่เคยปรากฏมีมาเลยไม่ว่าก่อนหรือหลังสมัยนี้ในประเทศอินเดีย ที่เมืองคุนฮวงในแคว้นตุงกีสถานของจีนก็ปรากฏมีภาพนี้เช่นเดียวกัน

ภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรตรงกับข้อความในบทที่ ๒๔ ของคัมภีร์สังฆธรรมปุตเทริกสูตร ซึ่งมีคำกล่าวไว้ว่าไม่ว่าจะตกอยู่ในภยันตรายสถานใด ถ้าสวคมนตรี อ้อนวอนถึงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ก็จะได้รับความช่วยเหลือโดยไม่ต้องสงสัย ช่างในแคว้นมหाराษฎร์ได้ประคิษฐภาพตามข้อความเหล่านี้ดังต่อไปนี้

ตรงกลางมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรขนาดใหญ่ประทับยืน โดยมากไม่ทรงเครื่องอาภรณ์ใดๆ เลย ยกเว้นพาดูที่ถ้าวันคนที่ ๔ และกรอบพัคตร์ที่ถ้าวันเทวีที่ ๖๖ ถ้าพระหัตถ์ยังคงอยู่ พระหัตถ์ขวาก็ทรงแสดงปางประทานอภัยหรือปางประทานพร (ถ้าวันคนที่ ๑๗) พระหัตถ์ซ้ายมักทรงถือบัวชมพูซึ่งบางครั้งก็มีหมอน้ำรวมอยู่ด้วย (ถ้าวันคนที่ ๒๖) ในรูปหนึ่งพระหัตถ์ซ้ายทรงถือหมอน้ำและอาจมีลูกประคำรวมอยู่ด้วย (ถ้าวันคนที่ ๑๗) ความจริงลูกประคำนี้มักถืออยู่ในพระหัตถ์ขวามากกว่า (ถ้าวันคนที่ ๒๖ และอาจเป็นถ้าวันคนที่ ๗ ด้วย)

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอาจทรงมีบริวารหญิง ๒ นาง ซึ่งมีแขน ๒ แขน อยู่ ๒ ข้าง และมีผู้คุกเข่าประนมมืออ้อนวอนพระองค์อยู่ด้วย บางครั้งก็มีพระพุทธรูปหนึ่งองค์หรือสององค์ ประกอบและยังมีรูปเทวดาเหาะอีก ๒ องค์ รูปทั้งหมดเหล่านี้มีกรอบล้อมรอบแสดงภาพภยันตราย ซึ่งพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเสด็จมาทรงช่วยเหลือผู้ที่อ้อนวอนสรรเสริญพระองค์ ภยันตรายเหล่านี้มีอยู่ ๘ ประการ (ถ้าอ่านตอนที่ ๔ และ ๑๗ ถ้าเอาเรียงภาพที่ ๗ ถ้าพาทามิที่ ๓ และถ้าเอลโลราที่ ๓) หรือ ๑๐ ประการ (ถ้ากันเทริที่ ๖๖ ถ้าอ่านตอนที่ ๒๖ ถ้าเล็กใกล้ถ้าเอลโลราที่ ๔) ภาพภยันตรายเหล่านี้สลักซ้อนกันอยู่หรือสลักเป็นแนว (ถ้าอ่านตอนที่ ๔ ถ้าเอาเรียงภาพที่ ๗ (รูปที่ ๖) ถ้าเอลโลราที่ ๔ ถ้ากันเทริที่ ๖๖) หรืออยู่ในวงรูปไข่ (ถ้าอ่านตอนที่ ๑๗ ภาพลายเส้นที่ ๑) หรือบางครั้งภาพปาฏิหาริย์เหล่านี้ก็ไม่ติดต่อกันเลย (ถ้าอ่านตอนที่ ๒๖ รูปที่ ๗) เมื่อภาพปาฏิหาริย์เหล่านี้สลักเป็นแนว บางครั้งก็มีการสลักรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเข้าเป็นรูปกำลังทรงเหาะเพื่อจะทรงมาช่วยเหลือผู้ที่เคารพนับถือพระองค์ (ถ้ากันเทริที่ ๖๖ ถ้าเอาเรียงภาพที่ ๗ รูปที่ ๖) เราอาจรู้จักพระองค์ได้จากสิ่งที่ทรงถืออยู่ในพระหัตถ์ซ้ายและพระหัตถ์ขวา ซึ่งแสดงปางประทานอภัย เมื่อภาพภยันตรายอยู่ในวงรูปไข่หรือไม่ติดต่อกัน ภาพเหล่านี้ก็มักสลักขึ้นอย่างคร่าว ๆ คือแทนที่จะมีภาพอย่างสมบูรณ์ เราก็มองแต่เพียงส่วนที่สำคัญเท่านั้น เช่นบุคคลกำลังประนมมืออยู่กับสิงโต กบฏู หรือกับเปลวไฟเป็นต้น นอกจากนี้ภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรตรงกลางก็ไม่มีบริวารหรือพระพุทธรูปประกอบ เช่นที่ถ้าอ่านตอนที่ ๒๖ (รูปที่ ๗) นายเฟอร์กัสสัน (Fergusson) และเบอร์เกส (Burgess) ได้กล่าวว่ายานภยันตรายเหล่านี้ก็คือ ไฟ น้ำท่วม สายโซ่หรือคุก ทาบของศัตรุ สิงโต งู ข้างกำลังตกมัน กรูชา สิตลา (เจ้าแม่แห่งไข้ทรพิษ) หรือโรคภัยไข้เจ็บ ความตาย (แสดงโดยรูปเจ้าแม่กาลี) ทั้งนายเฟอร์กัสสันและเบอร์เกสได้กล่าวถึงภาพปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ถ้าอ่านตอนที่ ๔ (ถ้าที่ ๔, ๑๗, ๒๖) ถ้ากันเทริ (ถ้าที่ ๒๑, ๖๖) ถ้าเอลโลรา (ถ้าที่ ๓ และถ้าเล็กใกล้ถ้าที่ ๔) และถ้าเอาเรียงภาพ (ถ้าที่ ๗) นางสาวเคอมัลมานคิดว่านอกจากถ้าเหล่านี้แล้วยังมีภาพสลักที่ถ้าพาทามิที่ ๓ อีกแห่งหนึ่ง

ในวันทีกเล่มที่ ๒๕ ของกรมโบราณคดีอินเดีย (Archaeological Survey of India) เกี่ยวกับเรื่องภาพสลักที่ถ้าพาทามิของนายบานเออร์จี (R.D. Banerji) มีภาพอยู่ภาพหนึ่งซึ่งมีคำอธิบายใต้ภาพว่า "พระปัทมปาณีโพธิสัตว์ (?)" นายบานเออร์จีได้บรรยายถึงบุคคลที่อยู่ล้อมรอบบุคคลตรงกลาง และนางสาวเคอมัลมานก็เห็นว่าคำบรรยายนั้นไม่ถูกต้อง คำบรรยายนั้นมีดังต่อไปนี้ "ทางด้านซ้ายของถ้าที่ ๒ มีถ้าธรรมชาติซึ่งมีภาพสลักเป็นรูปพระโพธิสัตว์ (?), ปัทมปาณี (?), ที่ขำรุมาก มีรูปบุรุษนั่งอยู่ทางด้านขวามือของรูปพระโพธิสัตว์ซึ่งอยู่ตรงกลาง และยังมี

รูปที่น่าสนใจอีกหลายรูปอยู่สองข้าง เช่นทางค้ำขวามือทางค้ำบนมีรูปสตรี ผมยาวเกือบจะถึงชั้นชั้นบนศีรษะ ภายใต้มือรูปบุรุษคนหนึ่งกำลังขี้อยู่บนอีกคนหนึ่ง ใต้รูปนี้คงเป็นรูปนรก เพราะเหตุว่าทางค้ำซ้ายมีรูปงู และทางค้ำขวามือรูปผู้ชายกำลังออกมาจากท่อ ภายใตรูปท่อมี่บุรุษ ๒ คนกำลังยกมือขึ้นและกำลังจมลงไปในน้ำเคือก เหนือนี้มีรูปบุรุษ สตรี และเด็ก ทางค้ำซ้ายมือมีรูปผู้ชายกำลังยืนและผู้หญิงกำลังก้มตัวลงต่ำ ทางค้ำขวาของผู้หญิงมีคนกำลังยืนธนู ใต้ภาพนี้มีรูปบุคคล ๒ คนกำลังนั่งอยู่ใกล้กัน ในขณะที่ทางค้ำล่างมีรูปสตรียืนกำลังยกมือซ้ายขึ้น และทางค้ำขวามือรูปบุรุษกำลังงูข้างเข้ามาใกล้”

คำพรรณนาของภาพประกอบกับภาพทำให้เห็นได้ว่าผู้แต่งไม่ได้เข้าใจถึงเรื่องราวที่แสดงอยู่ นายบานอร์จึงมิได้คิดเปรียบเทียบภาพนี้กับภาพอื่น ๆ ที่อยู่ในสมัยเดียวกัน ซึ่งอาจทำให้เขาเข้าใจภาพนี้ได้ดีขึ้น ภาพนี้ความจริงบุคคลตรงกลาง ก็คือ “พระโพธิสัตว์ปัทมปาณี” พระองค์ทรงมีบุคคลคนหนึ่งกำลังสรรเสริญ และล้อมรอบไปด้วยภาพต่าง ๆ ที่ประกอบแสดงถึงปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างแน่นอน

นางสาวเทอมัลมานกล่าวว่าคุณนี่ เธอจะไม่กล่าวถึงรายละเอียดของภาพค้ำข้าง เพราะจะรอไว้ไปกล่าวในบทที่ ๕ เมื่อกล่าวถึงภาพปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในบทนั้น การศึกษาอย่างละเอียดเกี่ยวกับรายละเอียดและการเปรียบเทียบกับภาพในเรื่องภาพสลักที่ถ้ำพาทามิ ทำให้เราอาจกล่าวได้ว่า ภาพนี้เป็นภาพปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม เธอก็กล่าวว่าเธอไม่อาจกล่าวได้อย่างเต็มที่นักเนื่องจากความชำรุดของภาพและเกี่ยวกับภาพถ่ายที่ไม่ชัดเจนด้วย

ในภาพนั้น พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน พระกรขวายกขึ้นแนบอยู่กับพระองค์เพื่อยึดค้ำบนซึ่งคอกได้วางอยู่เหนือพระองค์ พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพรด้วยวิธีที่ไม่ค่อยเป็นไปตามธรรมชาติ ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าพระกรขวาวางอยู่อย่างไม่ได้สัดส่วนนัก พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่เหนือขมวดผ้าของเข็มขัดที่รัดอยู่รอบพระโสณี ทรงสวมสร้อยพระคอห้อยลงมายาวและมีพระพุทธรูปเล็ก ๆ อยู่เหนือพระเศศา ที่พระบาทของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทางค้ำขวา (ไม่ใช่ทางค้ำซ้าย) มีบุคคลกำลังประนมมือ เช่น ขาวางอยู่เหนือพื้นดิน และคุณลักษณะจะเป็นพระสงฆ์ ภาพบุคคลเหล่านี้มีภาพภยันตรายล้อมรอบ และภาพภยันตรายเหล่านั้นก็สลักไม่สวยงามเลย ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะพื้นศิลาด้วยก็ได้ ภาพภยันตรายเท่าที่อาจรู้จักได้มีดังนี้คือ

ทางด้านขวาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ทางด้านซ้าย

สิงห์

ไช้ หรือความตาย

ไฟ

อาวุธของศัตรู

งู

น้ำท่วม

เขาพระสุเมรุ

ช้างกำลังตกมัน

นายบานเอร์จิกกล่าวว่าภาพสลักนี้คงสลักขึ้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่นางสาว เคมมัลมานเห็นว่ากำหนดอายุเช่นนั้นไม่น่าเชื่อ ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าการถือคอกบัวทางด้านขวา พระ หัตถ์ซ้ายวางอยู่เหนือขมวดผ้า และการปรากฏมีสร้อยพระศอก ทำให้อาจกล่าวได้ว่าภาพนี้อยู่ ในปลายสมัยของภาพปางปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรแล้ว ถ้าเรายกเว้นกรอบพัศตร์ ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในถ้ำกันเทรที่ ๖๖ เราก็ยังมีแต่เพียงพาหุรัดบนพระกรซ้ายของ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในถ้ำอชันดาที่ ๔ เท่านั้น ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นเครื่องอาภรณ์ของ พระองค์ สำหรับคอกบัวที่อยู่ทางด้านขวาและพระหัตถ์ซ้ายวางอยู่เหนือขมวดผ้ารัดองค์ก็มีอยู่ ณ สถานที่ดังกล่าวนี้ คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทวารบาลที่ถ้ำเอารังคาพาที่ ๒ ซึ่งทรงสวม เครื่องอาภรณ์แล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงคงสลักขึ้นในปลายสมัยหลังยุคตะ นอกจากนี้ ก็มีที่รูป พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เมืองอมราวตี ซึ่งทรงเครื่องอาภรณ์เช่นเดียวกัน สายรัดองค์ผ้า เนื้อพระโสณีของพระโพธิสัตว์องค์ที่เมืองอมราวตีนี้มีชายห้อยลงมา ๒ ชาย ซึ่งเป็นลักษณะ ของประติมากรรมในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓

สำหรับภาพด้านข้างนั้น ภาพด้านข้างของถ้ำพาทามิที่ ๓ คล้ายกับภาพที่ถ้ำเอารัง- คาพาที่ ๗ คือเรียงเป็นแนวและมีการสลักรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์กลางซ้ำ รวมทั้ง ภาพด้านข้างที่ถ้ำอชันดาที่ ๔ ซึ่งเรียงเป็นแนวเช่นเดียวกันแต่ไม่มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร องค์กลางซ้ำ แต่ที่ถ้ำพาทามิที่ ๓ การวางภาพก็ยุ่งเหยิง เช่นดูเหมือนจะเรียงเป็นแนวทาง ด้านซ้ายและทางด้านขวา แต่ภาพเหล่านี้ก็ไม่เรียงติดต่อกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้อาจกล่าวได้ว่า ภาพเหล่านี้คงสลักขึ้นในสมัยปลาย คงเป็นของสกุลช่างท้องถิ่นซึ่งทำให้การสลักภาพทั้งหมด ไม่ได้สัดส่วน และทำให้รู้สึกถึงความเสื่อมปะปนอยู่ในนั้น ในขณะที่ภาพปาฏิหาริย์ของ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรรูปอื่น ๆ ทั้งหมดได้จังหวะและสัดส่วนอย่างสมบูรณ์

เราได้อีกกล่าวมาแล้วว่าพระหัตถ์ขวาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่พาทามิแสดงปาง ประทานพร ปางเช่นนี้มีอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังของถ้ำอชันดาที่ ๑๗ ซึ่งแสดงองค์ประกอบที่ วิวัฒนาการไปแล้ว ไม่เฉพาะแต่การแสดงภาพภยันตรายอย่างคร่าว ๆ และการที่บิวารของพระ

โพธิสัตว์หายไปเท่านั้น (เทวดาเหาะยังคงมีอยู่ที่ถ้ำอชันตาที่ ๑๗ แต่ก็หายไปที่ถ้ำอชันตาที่ ๒๖) แต่พระหัตถ์ซ้ายของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์กลางก็ดูเหมือนจะทรงถือของ ๒ สิ่งอยู่ คือ หม้อน้ำและลูกประคำ ของ ๒ สิ่งนี้คงมีอยู่เช่นเดียวกันในพระหัตถ์ซ้ายของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในปางปาฏิหาริย์ที่ถ้ำอชันตาที่ ๒๖ คือ ถือกอกบัวและหม้อน้ำ และพระหัตถ์ขวา ซึ่งถือลูกประคำอยู่ ก็แสดงปางประทานอภัยด้วย ภาพเหล่านี้ทำให้เราก้าวเลยต่อไปยังรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่มีหลายกรได้ แต่ในประเทศอินเดียภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในปางปาฏิหาริย์ก็ไม่เคยมีมากไปกว่า ๒ กรเลย

สำหรับพระพุทธรูปที่อยู่เหนือพระเกศา ก็มีต่าง ๆ กันไป ที่ถ้าเอารังคาพาทที่ ๗ พระพุทธรูปทรงแสดงปางสมาธิ ที่ถ้ำกันเทรที่ ๖๖ ก็มีลายดอกไม้เข้ามาแทนที่ ที่ถ้ำอชันตาที่ ๔ พระพุทธรูปทรงแสดงปางประทานปฐมเทศนา ที่ถ้ำอชันตาที่ ๒๖ คงเหลือแต่ขุมที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเท่านั้น ที่ถ้ำอชันตาที่ ๑๗ และที่ถ้ำพาทามที่ ๓ พระพุทธรูปที่อยู่เหนือพระเกศาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรก็ชำรุดเกินไป และในขณะที่ถ่ายรูปก็อาจเห็นแต่เพียงเส้นรอบนอกบางส่วนเท่านั้น อย่างไรก็ตาม การปรากฏมีพระพุทธรูปปางสมาธิเหนือพระเกศาของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เช่นที่ถ้ำเอารังคาพาท และพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนาเช่นที่ถ้ำอชันตา แม้ว่าอาจกล่าวได้ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้คือพระอมิตาภะ ก็อาจทำให้คิดได้ว่าประติมาณวิทยาของรูปพระอมิตาภะนั้นยังไม่ลงตัวอย่างแน่นอนในสมัยหลังคุปตะ

(๒) พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรผู้เป็นใหญ่

มีประติมากรรมหมู่ซึ่งมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเป็นเทพองค์กลางอยู่ที่ถ้ำการ์ดี ถ้ำเอารังคาพาทที่ ๗ ถ้ำเอลโลราที่ ๒, ๔, ๑๐ (วิศวรรรม) และ ๑๑ (โทถาล) นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าสำหรับถ้ำเอลโลราที่ ๔ นั้น เธอจะขอแยกเอาไว้กล่าวถึงต่างหาก

สำหรับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรผู้เป็นใหญ่นี้ นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่าเธอหมายถึงรูปพระโพธิสัตว์ซึ่งยืนอยู่เหนือคอกบัว พระหัตถ์ซ้ายทอดลงถือก้านบัวระมุข (บัทมะ) พระหัตถ์ขวายกขึ้นถือพวงลูกประคำ ลูกประคำนี้อาจพันอยู่รอบพระอังศู (นิ้วหัวแม่มือ) หรือนิ้วพระหัตถ์ที่ยกขึ้นในท่าปางประทานอภัย หรือถืออยู่ในพระหัตถ์ขวาด้วยนิ้วพระหัตถ์ที่งอลง

คล้ายกับรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่อยู่ในปางปาฏิหาริย์ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรผู้เป็นใหญ่นี้ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์เลยรวมทั้งสายรุ้งา แต่เหนือพระอังสาซ้ายมักทรงหนังกาง (อชันะ) พาดเฉียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ถ้ำเอลโลรา พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรไม่ทรง

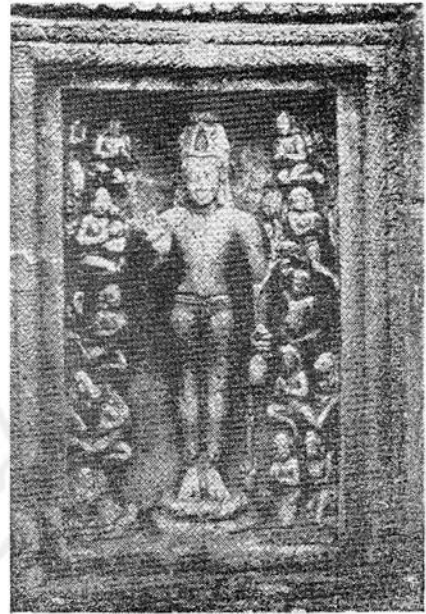
กรอบพัคร์ แต่ทรงมน่มวยผมเป็นชฎา (ชฎามงกุฎ) อย่างเรียบๆ ชฎามงกุฎนี้มีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ปรากฏอยู่ข้างบน แต่ก็อาจยกเว้นที่ถ้ำการดี พระองค์ทรงมีบริวารหญิง ๒ นาง มีเทวดาเหาะ ๒ องค์และบางครั้งก็มีพระพุทธรูป ๒ องค์ประกอบ

บรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ถ้ำเอลโลราที่ ๑๐ (วิศกรรม) ซึ่งมีรูปร่างผึ่งผายและสูงโปร่งมีความผิดแผกอย่างเห็นได้ชัดจากบรรดารูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ถ้ำการดีและถ้ำอื่นๆ ที่เอลโลรา รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรชุดหลังนี้ดูรู้สึกค่อนข้างอ้วน ในหมู่หลังนี้ก็มีหมู่รูปพระโพธิสัตว์ที่หน้าแปลกประหลาดที่ถ้ำเอลโลราที่ ๔ (รูปที่ ๘) เข้ามาผสม ถ้ำเอลโลราที่ ๔ นางสาวเคอมัลมานเชื่อว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับนั่ง พระองค์ประทับนั่งห้อยพระบาท พระบาทวางอยู่เหนือฐานคอกบัว ทำนั่งเช่นนี้ความจริงเป็นทำนั่งประจำโดยเฉพาะสำหรับพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรยและพระพุทธรองค์ และค่อนข้างหาได้ยากสำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ช่างสลักอาจต้องการแสดงถึงลักษณะเจ้าชายของพระองค์ เป็นลักษณะที่แสดงถึงเครื่องอาภรณ์ด้วยเช่นสายรัดองค์ที่มีหัวทำด้วยเพชรพลอย และหนังกางที่พาดเฉียงอยู่เหนือพระอังสาซ้าย พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นถือลูกประคำ ในขณะที่พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่เหนือพระชานุ (หัวเข่า) และถือก้านบัวอยู่ พระเศวตเป็นชฎามงกุฎและก้นหน้าก็มีพระพุทธรูปเล็ก ๆ ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานอภัย บรรดาบริวารสตรียืนอยู่ทั้งสี่ นางที่ยืนด้านขวา มือขวาถือลูกประคำและมือซ้ายถือหม้อน้ำ นางที่ยืนด้านซ้าย มือขวาถือช่อบัวตูม ด้านบนมีพระพุทธรูป ๒ องค์ องค์ด้านขวาประทับยืน พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นถือชายจิวรอยู่เหนือพระอังสาตามแบบพระพุทธรูปในแคว้นมหาราษฎร์ พระพุทธรูปทางด้านซ้ายประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานอภัยเช่นเดียวกับพระพุทธรูปที่อยู่เหนือชฎามงกุฎของพระโพธิสัตว์

นางสาวเคอมัลมานกล่าวว่า เธอยังไม่กล้ายืนยันว่าเทพธิดา ๒ องค์ที่มักยืนอยู่สองข้างของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้นเป็นใคร เธอไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นนางคาราสีเขียวและนางภฤกฐีสีเหลืองดังที่มีปรากฏอยู่ในสมัยหลัง ลูกประคำและหม้อน้ำที่เทพธิดาทางด้านขวาที่ถ้ำเอลโลราที่ ๔ ถือ อาจใช้เป็นหลักฐานได้บ้าง เพราะเป็นสิ่งที่นางภฤกฐีถืออยู่เป็นประจำ แต่เมื่อเราเริ่มที่จะทราบว่เทพธิดาทั้งสององค์นี้เป็นใคร นางภฤกฐีก็ต้องยืนอยู่ทางด้านซ้ายเป็นประจำ และมี ๔ กรด้วย นางคาราสีเขียวจะต้องอยู่ทางด้านขวา มี ๒ กร และถือบัวขาว (อุบล) บางทีเทพธิดาสองข้างรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อาจเป็นนางคาราสีขาวและสีเขียวซึ่งเกี่ยวข้องกับลักษณะเจ้าชายของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรในสมัยนี้ เราควรระลึก



รูปที่ ๖
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์
ถ้ำเขาจริงลาพาทที่ ๑
ศิลปะอินเดียสมัยคุปตะในแคว้นมหาราษฎร์



รูปที่ ๗
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์
ถ้ำชันตาที่ ๒๖
ศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะในแคว้นมหาราษฎร์



รูปที่ ๘
พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรผู้ยิ่งใหญ่
ถ้ำเอลโดราที่ ๔
ศิลปะอินเดียสมัยหลังคุปตะในแคว้นมหาราษฎร์



ภาพลายเส้นที่ ๑

จิตรกรรมฝาผนังภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรปางปาฏิหาริย์

ถ้ำอชันดาที่ ๑๗

ไว้ด้วยว่า พระราชาชาวทิเบตผู้ทรงนับถือพุทธศาสนา คือ สรองบจันสคัมโป (Sron — bcan — sgam — po) ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๗๓ — ๑๑๙๓ ซึ่งคือพระองค์ว่าอวตารลงมาจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้น ทรงมีมเหสี ๒ องค์ คือ เจ้าหญิงชาวเนปาล ซึ่งถือว่าอวตารลงมาจากนางคาราสีเซีย และเจ้าหญิงจีนซึ่งถือว่าอวตารลงมาจากนางทราตีชาว จะอย่างไรก็ตาม ที่ถ้าเอลโลราที่ ๔ และในถ้ำต่าง ๆ ซึ่งสลักขึ้นในสมัยเดียวกัน เราจากกล่าวได้ว่า ประติมากรรมของเทพธิดาที่เป็นบริวารของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรนั้นยังคงเลื่อนลอยอยู่ เราจะเห็นว่าลักษณะเช่นนี้ก็ยังคงมีอยู่ในหมู่รูปภาพพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เป็นบริวารของพระพุทธรองค์ด้วย

สำหรับพระพุทธรูปที่อยู่เหนือชฎามงกุฏ ที่ถ้าเอลโลราที่ ๗ ก็เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ที่ถ้าเอลโลราที่ ๔ เป็นพระพุทธรูปปางประทานอภัย แต่ที่ถ้าเอลโลราที่ ๑๐ นายเบอร์เกสก็ว่าเป็นพระพุทธรูปปางประทานพรหรือมารวิชัย ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า ถ้าพระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระอมิตายะ ประติมากรรมของพระองค์ก็ยังไม่แน่นอนอีก

ที่ถ้าเอวังกาพาทที่ ๙ มีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรองค์เดียว ๔ กร ตามรูปที่นายเบอร์เกสตีพิมพ์พระองค์ก็ประทับยืน พระหัตถ์ขวาข้างหนึ่งยกขึ้นถือลูกประคำ อีกข้างหนึ่งห้อยลงแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายข้างหนึ่งที่ยกขึ้นได้แตกหายไปเสียแล้ว พระหัตถ์นั้นเค็มคงถือหม้อน้ำ พระหัตถ์ที่สองห้อยลงถือก้านบัว พระโพธิสัตว์ไม่ทรงเครื่องอาภรณ์เลย แต่ทั้งทางท่านพระเกศา การสลักชายผ้าทรงที่ตกลงมาอย่างคร่าว ๆ และพระองค์ที่ค่อนข้างอ้วนก็อาจทำให้เรารวมรูปนี้เข้าอยู่ในหมู่ถ้ำเอลโลราที่ ๔ ได้ การที่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงมีหลายหัตถ์ก็แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอยู่ในสมัยหลังแล้ว

(ยังต่อไป)